

نگاهی به موسوعة الامام الرضا علیه السلام - محمود ملکی تراکمهاي
فصلنامه تخصصي مطالعات قرآن و حدیث سفینه
سال دهم، شماره ۴۰ «ویژه پژوهش های رضوی»، پاییز ۱۳۹۲، ص ۱۴۳ - ۱۶۱

نگاهی به موسوعة الامام الرضا علیه السلام^۱

* محمود ملکی تراکمهاي

چکیده: این گفتار، مروری و نقدی بر کتاب موسوعة الامام الرضا علیه السلام است که به سرپرستی سید محمد حسینی قزوینی در هشت جلد منتشر شده است. نویسنده در آغاز گفتار خود، ابتدا بیست کتاب دانشمندان سده‌های دوم و سوم از سخنان امام رضا علیه السلام گرد آورده‌اند، نام می‌برد. و بعد از آن هشت کتاب از دانشمندان سده‌های چهارم تا کنون در این موضوع یاد می‌کند. شیوه نگارش، ساختار کتاب، و پس از آن یازده نقد بر کتاب در ادامه گفتار آمده است.

کلیدواژه‌ها: موسوعة الامام الرضا علیه السلام - معرفی و نقد / امام رضا علیه السلام - منابع مکتوب / امام رضا علیه السلام - سخنان / حسینی قزوینی - سید محمد.

۱. جا دارد در اینجا از فاضل گرامایه آقای محسن صادقی که انگیزه نوشن این متن از ایشان است، و نیز به دلیل نکته سنجیهایی که یادآور شدند قدر دانی کنم.

*. دانشجوی دکتری علوم حدیث تطبیقی دانشگاه قرآن و حدیث.

موسوعه امام رضا علیه السلام (تألیف زیر نظر سید محمد حسینی قزوینی – انتشارات مؤسسه تحقیقاتی ولی عصر عجل الله فرجه) جامع‌ترین اثری است که سخنان امام رضا علیه السلام را در هشت جلد به ترتیب موضوعی گردآورده است. نگارنده در این مقاله در آغاز به معرفی و روش کار محققان موسوعه امام رضا علیه السلام پرداخته، ویژگیهای آن را برشمرده است. بخش دوم این نوشتار به کاستیهای فنی و محتوایی این اثر پرداخته است.

در آمد

گردآوری و نگارش سخنان پیشوایان معصوم علیه السلام سیره معمول در میان یاران آنان بوده است. این سیره که مورد تأیید خود آن بزرگان نیز بوده از قرن اول هجری و با سفارشهای رسول الله ﷺ و اهل بیت علیه السلام رواج یافت. سبکهای مختلفی میان صاحبان این کتابها رواج داشته است، از جمله گردآوری احادیث یکی از معصومان. در این شیوه، تبیوب آن اثر هم در همان محدوده سخنان آن امام صورت می‌گرفت.

در این میان سخنان حضرت رضا علیه السلام (م ۲۰۳) نیز به تبع مورد توجه دانشیان و یاران ایشان قرار گرفت. پیشینهٔ جمع و تألیف سخنان حضرت به زمان خود ایشان بر می‌گردد و حتی گاه مطلبی را خود حضرت نوشته‌اند. در اینجا نخسین نگارشها را از آغاز تا کنون به ترتیب زمان مرور می‌کنیم تا تاریخچه‌ای از آن در دست داشته باشیم.

۱- صحیفه الرضا علیه السلام

این کتاب که مسنند الرضا علیه السلام هم نامیده شده، مجموعه روایاتی است که امام از پدرانشان و ایشان از رسول الله ﷺ روایت کرده‌اند. این مسنند را چندی از یاران امام که مشهورترینشان احمد بن عامر طایی است، روایت کرده‌اند. (نجاشی، ص ۱۰۰).^۱ داود بن سلیمان غازی نیز از راویان این صحیفه به شمار است. (نجاشی، ص ۱۶۱)

۱. برای آشنایی بیشتر با چاله‌واسایر راویان این مسنند، بنگرید: تنوین السنۃ الشریفة، ص ۱۷۷؛ و مقدمه این مسنند به تحقیق مدرسہ امام مهدی علیه السلام.

۲- رسالته ذهبيه يا مُندَّبه

رساله‌اي است شامل سفارشهاي پزشكى که امام علیه السلام آن را برای مأمون نوشته‌اند. (طوسى، ص ۴۱۳؛ آقابزرگ تهرانى، ج ۱۰، ص ۴۶)

۳- امالى امام رضا علیه السلام

این امالى را علی خزاعي، برادر دعبدل روایت کرده است. (نجاشى، ص ۲۷۶، ش ۷۲۷)

۴- امالى امام رضا علیه السلام

این امالى را فضل بن شاذان از امام روایت کرده است. اين کتاب به عنوان العلل آقابزرگ تهرانى، ج ۱۵، ص ۳۱۲) نيز شناخته شده و شيخ صدقوق در کتاب من لا يحضره الفقيه (ج ۱، ص ۲۹۹، ۲۹۹، ۳۱۰، ۴۵۴، ۵۲۲، ۵۴۱، و ج ۴، ص ۴۵۷) بخش‌هایی از آن و در علل الشرائع (ج ۱، ص ۲۵۱) متن آن را نقل کرده است.

۵- هليليجه

كتابي است منسوب به حضرت رضا علیه السلام و شامل مباحثي در علم کلام. (امين، ج ۱، ص ۱۰۲، وص ۱۳۳)

۶- مجالس امام رضا علیه السلام با اهل اديان

این کتاب را حسین بن محمد، ابو محمد‌هاشمی، تصنیف کرده است. (نجاشى، ص ۵۶، ش ۱۳۱)

۷- كتابي که موسى بن سلمه آن را از امام رضا علیه السلام روایت کرده است. (همان، ص ۴۰۹، ش ۱۰۹۰)

۸- كتابي که وریزه بن محمد غستانی آن را در سال ۱۹۰ هـ از امام علیه السلام روایت کرده است. (همان، ص ۴۳۲، ش ۱۱۶۳)

۹- كتاب على بن مهدى بن صدقه رقى انصارى که از حضرت رضا علیه السلام روایت کرده است. (همان، ص ۲۷۷، ش ۷۲۸)

۱۰- نسخه‌ای مبوّب و کبیر از محمد بن عبدالله لاحقی. وی راوی از امام رضا علیه السلام است. ولی شاید این نسخه را لاحقی از احادیث غیر امام رضا علیه السلام هم گرد آورده باشد. (همان، ص ۳۶۶، ش ۹۹۰)

۱۱- نسخه‌ای که محمد بن علی بن حسین بن زید شهید از امام رضا علیه السلام روایت کرده است. (همان، ص ۳۶۶، ش ۹۹۲)

۱۲- نسخه‌ای به روایت عبدالله بن علی بن حسین بن زید شهید. (همان، ص ۲۲۷، ش ۵۹۹)

۱۳- نسخه‌ای به روایت عبدالله بن محمد تمیمی رازی. (همان، ص ۲۲۸، ش ۶۰۳)

۱۴- نسخه‌ای به روایت عباس بن هلال شامی. (همان، ص ۲۸۲، ش ۷۴۹)

۱۵- مسائل از امام علیه السلام به روایت معاویة بن سعید. (همان، ص ۴۱۰، ش ۱۹۰۴)

۱۶- مسائل از امام علیه السلام به روایت حسن بن علی بن وشاء. (همان، ص ۳۹، ش ۸۰)

۱۷- مسائل از امام علیه السلام به روایت سعد خادم، ابوذلّف عجلی. (همان، ص ۴۷۱، ش ۱۷۹)

۱۸- مسائل از امام علیه السلام به روایت صباح بن نصر هندی. (همان، ص ۲۰۲، ش ۵۳۹)

۱۹- مسائل از امام علیه السلام به روایت عبدالله بن محمد بن حصین اهوازی. (همان، ص ۲۲۷، ش ۵۹۷)

۲۰- مسائل از امام علیه السلام به روایت عیسیٰ بن عبدالله بن سعد اشعری. (همان، ص ۲۹۶، ش ۸۰۵)

اما آثاری که عالمان پس از عهد حضور امامان علیهم السلام در جمع و تدوین سخنان امام رضا علیه السلام، جداگانه یا در ضمن کتابی، نوشته‌اند چنین اند:

۱- عيون اخبار الرضا علیه السلام اثر شیخ صدق (م ۳۸۱). صدق در این کتاب روایات امام رضا علیه السلام را گرد آورده است.

۱. از کتاب ارزشمند تنوین السنۃ الشریفۃ (ص ۱۷۷ - ۱۸۲) اثر استاد سید محمد رضا حسینی جلالی به نام این آثار رهنمون شدم.

۲- *مغابر الرضا علیه السلام* از حاکم نیشابوری (م ۴۰۵). از این کتاب اثری نمانده است جز سه نقل که ابن حمزه طوسی در *المناقب فی المناقب* از آن آورده است. (ص ۴۸۳، ص ۴۹۶ وص ۵۴۶)

هر چند با نقلهای به جا مانده و نام کتاب، بعید نیست این کتاب را در زمرة مناقب به شمار آوریم. البته حاوی سخنان امام هم بوده است، چنانکه از یکی از نقلها (ممان، ص ۵۴۶) روشن می‌شود.

۳- *تحف العقول* از ابن شعبه حرّانی (قرن چهارم/ پنجم). وی در این کتاب، سخنان امامان علیهم السلام جز امام عصر علیه السلام را گرد آورده است. سخنانی نیز از امام رضا علیه السلام در این کتاب آمده است. (ص ۴۱۵ - ۴۵۰)

۴- *بحار الانوار الجامعة للدرر الاخبار الائمه الاطهار* از علامه محمد باقر مجلسی (م ۱۱۱۰). این کتاب هر چند تبییب موضوعی دارد و سخنان هر امام در موضوع مرتبط جای گرفته است اما علامه در کتاب الروضه که از هر امام مواضع و کوتاه سخنانی می‌آورد، از امام رضا علیه السلام نیز حکمت‌هایی نفر آورده است. (ج ۷۵، ص ۳۳۴ - ۳۵۷)

۵- *عوالم العلوم و المعارف والأحوال من الآيات والأخبار والأقوال* از شیخ عبدالله بن نور الله بحرانی اصفهانی (قرن دوازدهم). چند مجله از این کتاب در تاریخ اهل بیت علیهم السلام است، از جمله جلد ۲۲ که درباره امام رضا علیه السلام است. سخنان آن حضرت در جای جای این کتاب نقل شده است. (رد: ج ۲۲)

۶- *الصحيفة الرضوية الجامعة* از استاد سید محمد باقر ابطحی. این کتاب شامل دعاها رسیده از امام رضا علیه السلام تا حضرت ولی عصر عجل الله فرجه الشریف است.^۱

۷- *صحيفة الرضا علیه السلام* از جواد قیومی. این کتاب شامل همه دعاها ایام رضا علیه السلام است.

۱. دعاها ایام رضا علیه السلام از ص ۱۵ تا ۱۱۳ این مجموعه قرار دارد.

شیوه نگارش

شیوه و ویژگیهای موسوعه - بنا بر آنچه از مقدمه و متن آن بر می‌آید - عبارت است از:
 ۱- تبییب احادیث بر اساس موضوعات. همهٔ حدیث در باب و موضوع ویژه‌اش می‌آید. و اگر از حدیث مطلب دیگری استفاده می‌شود، در پاورقی به آن مطلب و باب مرتبط با آن اشاره و ارجاع داده می‌شود. برای نمونه در عنوان «إِنَّهُمْ أَهْلُ النَّارِ» (حسینی قزوینی، ج ۲، ص ۲۲۴-۲۲۵) این حدیث آمده است:

عَنْ يُونُسَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، قَالَ: دَخَلَتْ عَلَى الرَّضَا فَقَالَ لِي: مَاتَ عَلَيِّ بْنُ أَبِي حَمْزَةَ، قُلْتُ نَعَمْ، قَالَ: قَدْ دَخَلَ النَّارَ، قَالَ، فَفَرِغْتُ مِنْ ذَلِكَ، قَالَ: أَمَا إِنَّهُ سُئِلَ عَنِ الْإِمَامِ بَعْدَ مُوسَى أَبِي، فَقَالَ لَا أَعْرِفُ إِمَامًا بَعْدَهُ، فَقِيلَ لَا! فَضَرِبَ فِي قَبْرِهِ ضَرَبَةً اشْتَلَّ قَبْرُهُ نَارًا۔ (طوسی-کشی، ص ۴۴۴)

۱. شایان ذکر است که بر جلد کتاب، مشرف آن آیت الله ابوالقاسم خزعلی قید شده؛ اما در شناسنامه کتاب نام آقای قزوینی به عنوان مشرف آمده است.
 ۲. یعنی واقفیه.

در پاورقی ذیل حدیث آمده است:

قطعة منه في (السؤال عن الائمة في القبر) و (ذم على بن أبي حمزة)

نیز هر اندازه از حدیث که با باب مرتبط است، در همان باب ذکر می شود، و تمام آن در عنوان دیگری می آید. نمونه آن حدیثی است که در باب «اهتمامه بطعام ابنه عليه السلام» (حسینی قزوینی، ج ۲، ص ۱۷۵) است. در پاورقی اشاره شده که تمام این حدیث در جلد اول آمده است؛ یعنی در باب «كيفية ولادته و تكلمه عند ولادته عليه السلام» (همان، ج ۱، ص ۱۶۰، رقم ۱۱۲).^۱ اگر همه آن حدیث در اصل به موضوع خاصی مرتبط باشد، علاوه براینکه در همان موضوع می آید، جزئیات آن ذیل سایر عنوانها ذکر می شود. مثلاً حدیثی که متعلق به نماز است ولی نکاتی مرتبط با روزه، زکات و جهاد دارد، تمام حدیث ذیل عنوان «صلاة» و در پاورقی این تذکر می آید که بخشی از حدیث در «صوم» و «زکاة» ذکر می شود. (همان، ج ۱، ص ۱۴)

- اگر حدیثی دارای الفاظی متفاوت و اسانیدی مختلف بود، حدیث از مصدر اقدم و متن اوسع ذکر شده و سایر طرقش در پاورقی می آید. (همان، ج ۱، ص ۱۴)

- اصلاح تصحیفات سند یا متن (همان، ج ۱، ص ۱۴) مثلاً در توضیح سندی این گونه «الحمیری رحمه الله: محمد بن الحسین بن ابی الخطاب قال: اخبرنا احمد بن محمد بن ابی نصر عن ابی الحسن الرضا عليه السلام» توضیحی چنین آمده است که شیخ حر عاملی و علامه مجلسی در یکی از دو نقل (بحار، ج ۹۶، ص ۹۵، وسائل، ج ۱۱، ص ۳۰۰، و ج ۱۲، ص ۳۵۳) سند را بدین صورت آورده‌اند: «احمد بن محمد بن عیسی عن احمد بن محمد بن ابی نصر» و این سند مربوط به حدیثی دیگر است. (حسینی قزوینی، ج ۲، ص ۱۵۵)؛ اما در تحلیل این سهو، خود سهو کرده‌اند؛ چرا که علامه مجلسی در بحار الانوار سند را صحیح نقل کرده است. و شیخ

۱. در ج ۲، ص ۱۷۵ که به جلد یک ارجاع داده است، رقم به اشتباه ۱۱۳ تایپ شده که صحیح آن ۱۱۲ است.

حر در وسائل الشیعه هم - از آنجا که حدیثی بسیار نزدیک به این حدیث را شیخ طوسی از احمد بن محمد بن عیسی از احمد بن محمد بن ابی نصر نقل کرده (ج ۵، ص ۸۰) - سهواً به جای محمد بن الحسین ابی الخطاب، احمد بن محمد بن عیسی نوشته است.

۴- توضیح عبارتها و کلمه‌های مشکل با استفاده از مصادر و کتابهای معتبر. (حسینی قزوینی، ج ۱، ص ۱۵)

۵- عدم ارزیابی اسناد. (همان، ج ۱، ص ۱۵)

۶- رد برخی احادیث منتسب به امام رضا علیه السلام. این احادیث در عنوانی به نام «احادیث مشتبهه» ذکر شده است. (همان، ج ۷، ص ۳۲۷)

۷- عدم نقل روایات فقهه الرضا علیه السلام؛ چرا که در نسبت آن به امام رضا علیه السلام آرای متفاوتی وجود دارد. (همان، ج ۱، ص ۱۵)

۸- صحیفه الرضا علیه السلام و مستدرک آن در این موسوعه آمده است. (همان، ج ۱، ص ۱۵)

۹- از آنجا که ترتیب و تبویب بر اساس موضوعات بوده، از آوردن برخی متنها طولانی مانند رساله ذهیبه به دلیل تطویل پرهیز شده است.

۱۰- به دلیل فراوانی احادیثی که متضمن علل احکام و غیر آن هستند، فصلی ویژه این احادیث اختصاص داده شده است.

۱۱- نام آنان که مورد مدح یا مذمت امام علیه السلام قرار گرفته‌اند، در خاتمه جای گرفته است. البته قبل از این کتاب، چنین مبحثی در مستند الامام الرضا علیه السلام از آقای عطاردی (ج ۲، ص ۴۶۳-۴۲۶) و عوالم بحرانی (ج ۲۲، ص ۴۳۸-۴۶۳) نیز آمده است.

۱۲- سی و یک فهرست دارد. یکی از این فهرست‌ها، مجموع فهرست‌های تفصیلی هر جلد است که در جلد هشتم (ویژه فهراس) تکرار شده است.

ساختار کتاب

موسوعه دارای شصت و دو فصل در نه باب و یک خاتمه است.

باب اول با عنوان «نسبت و حالات امام» در شش فصل است که مولد، اسامی و القاب، شمایل، اقارب، سن و مدت امامت، شهادت و مدفن را دربردارد.

باب دوم با عنوان «فضائل» در شش فصل است: نص بر امامت، مناقب، نشانه‌های امامت، معجزات، زیارت و توسل و آنچه دانشمندان و شاعران در بزرگداشت امام گفته و سروده‌اند.

باب سوم درباره سیره و سنت امام در بردارنده این مباحث است: سیره اجتماعی و حالات امام با خلفای زمان خود است.

باب چهارم سخنان امام در اصول دین در چهار فصل، شامل توحید، نبوت، امامت و معاد و شفاعت است.

باب پنجم که احادیث حضرت در فروع دین است، یعنی: مقدمات فقه، طهارت، نماز و روزه تا حدود، قصاص و دیات. این باب بیست و هفت فصل دارد.

باب ششم درباره قرآن و دعاست.

باب هفتم مواعظ، اشعار، طب، فضایل شیعه و علل احکام و جز آن را، در پنج فصل جداه است.

باب هشتم در دو فصل، ویژه مکاتبات و احتجاج هاست.

باب نهم شامل احادیثی و آثاری است که امام از فرشتگان و پیامبران و امامان پیشین و کسانی مانند ابن عباس روایت می‌کنند. احادیث قدسی نیز در این فصل آمده است. این باب، پنج فصل دارد.

نقد و ارزیابی

خاتمه نیز شامل چهار فصل با عنوانهای احادیث مشتبه، ممدوحان و مذمومان، فرقه‌های مختلف، ثقات و شاعران و اصحاب و راویان امام است.

۱- انگیزه و علت تأليف

هر محقق یا مؤلفی باید برای اثر خود دلیلی قانع کننده داشته باشد. مثلاً اگر در آن موضوع پیش از این کاری شده، سبب کارش را متذکر شود تا برای خواننده این سؤال پیش نیاید که چرا دوباره کاری صورت گرفته است. چنانکه گفتیم، مسند الامام الرضا^{علیه السلام} از استاد عزیز الله عطاردی کتابی در همین موضوع است. حال اگر کسی پرسد با وجود این کتاب، چرا موسوعه امام رضا^{علیه السلام} تأليف شده، محققان این اثر هیچ جوابی برای آن ارایه نکرده‌اند. البته این سخن به معنای جامع نبودن موسوعه نیست؛ چرا که استفاده گسترده موسوعه از منابع اهل سنت، یکی از مزایای آن نسبت به مسند امام رضا^{علیه السلام} است که تقریباً مصادر آن آثار عالمان امامی است. بلکه بدین معناست که باید از کارهای پیشین سخنی گفته می‌شد تا هم تلاشهای آنان یاد شود و هم با بیان تفاوت این کار با آثار سابق، برتری و چرایی تأليف این اثر نمایانده شود.

۲- منابع دست چندم

تا زمانی که منبع اصیل وجود دارد، مراجعه به منابع دست چندم - آن هم برای کاری که قرار است خود مرجع شود - پسندیده نیست. اما این اتفاق در موسوعه افتاده است. در اینجا چند نمونه را یادآور می‌شویم:

یک. به جای مراجعه به جامع الاصول ابن اثیر (ج ۱۲، ص ۷۱۵) که چاپ شده و در دسترس است (همان، ج ۱، ص ۲۵ و ص ۳۱) از مناقب اهل‌البیت علیهم السلام شیروانی استفاده شده است.

دو. الدر النظیم فی مناقب الأئمۃ للهادیین اثر جمال الدین یوسف بن حاتم عاملی شامی است. این کتاب در سال ۱۴۲۰ بوسیله انتشارات جامعه مدرسین منتشر شد. در این موسوعه مطلبی از این کتاب با واسطه کتاب الانوار البهیه محدث قمی نقل شده است (حسینی قزوینی، ج ۱، ص ۳۲). مطلب مورد اشاره به نقل از الدر النظیم فی مناقب الأئمۃ للهادیین، ص ۶۷۷ است، حال آنکه الدر النظیم هشت سال پیش از موسوعه چاپ شده است.

سه. اعیان الشیعه کتابی است سترگ، اما مبنی بر آثار گذشتگان و مصادری دست چندم به شمار می‌رود. مرحوم سید محسن امین، آمدن امام جواد علیهم السلام به خراسان را از تاریخ بیهقی اثر ابن فندق نقل کرده است؛ لیکن در موسوعه از اعیان نقل کرده‌اند با آنکه تاریخ بیهقی بارها چاپ شده است. برای نمونه سال ۱۳۶۱ اش کتابفروشی فروغی برای سومین بار آن را چاپ کرد. نیز در سال ۱۴۲۵ در دمشق به عربی برگردانده شده و در دسترس تاریخ نگاران است.^۱

چهار. برای معرفی «شیشمک» از لغت نامه دهخدا بهره گرفته‌اند (دهخدا، ج ۱، ص ۶۵) با آنکه اگر به خود تاریخ بیهقی (این فناق، ص ۳۴ - ۳۶) مراجعه می‌شد، جای دقیق این روستا در زمان ابن فندق با استفاده از آن روشن می‌شد که شیشمک دھی است از توابع ربع زمیج، و زمیج یکی از دوازده ربع ناحیت بیهق بوده است.

۱. برای نمونه آقای رسول جعفریان در حیات فکری و سیاسی امامان شیعه علیهم السلام (ص ۴۷۷) همین مطلب را از تاریخ بیهقی نقل و نقد کرده است. هر چند قزوینی در تعلیقه بر تاریخ بیهق (ص ۲۹۹) بهنحوی آن را پذیرفته است.

پنج. «المنجد لا ينجد» مثل گونه‌ای است که بر زبان آشنايان به كتابهای لغت عربی رایج است. نقدهای يسری عبدالغنى عبدالله (ص ۲۵۴) وارد بر این كتاب، بيانگر درستی اين تعبير است. وقتی كتابهای پيشين و اصيل لغت در دسترس است، چرا از منبعي متاخر چون المنجد استفاده کنيم؟ برای نمونه برای بيان واژه «راضة» (حسيني قزويني، ج ۱، ص ۲۷۹) و «أثيرة» (همان، ج ۱، ص ۳۵۶) از المنجد استفاده کرده‌اند.

شش. مفتاح الفلاح شیخ بهایی (م ۱۰۳۰) خود از آثار سابق استفاده کرده است تا چه رسد به تعلیقۀ مولی اسماعیل خواجه‌جی (م ۱۱۷۳/۱۱۷۷) برآن. این تعلیقه چه اعتبار تاریخی دارد که برای اثبات شهادت امام رضا^ع با سم بدان استناد شده است؟ (همان، ج ۱، ص ۹۹)

۳- منبع نا متناسب

یک. «عُرِيض» نام مکانی است معروف در نزدیکی مدینه. برای شناساندن آن مراجعه به كتابهای مربوط به جغرافیا رواج دارد. اما در موسوعه برای معرفی آن از تاریخ قم بهره گرفته‌اند. (همان، ج ۱، ص ۲۹۲) محققان موسوعه که از مراصد الاطلاع برای برخی مکانها استفاده کرده‌اند، بهتر بود برای معرفی «عُرِيض» هم از اين كتاب بهره گيرند.^۱

دو. «الاعوص» نام مکانی است نزدیکی مدینه. محققان موسوعه برای معرفی آن از پاورقی عيون اخبار الرضا^ع استفاده کرده و به صراحت در پاورقی آورده‌اند «هامش العيون» (همان، ج ۱، ص ۳۱۸)، اما بهتر بود كتابهای مربوط به مکانها و شهرها را می‌دیدند. در اين صورت، هم از منابع مرتبط و اصيل استفاده می‌کردند و هم می‌دانستند که «الاعوص» صحیح است نه «الاعوض».^۲

۱. در مراصد الاطلاع علی اسماء الامکنة والنقاع، ج ۲، ص ۹۳۶ «عُرِيض» معرفی شده است.

۲. بییننده: معجم البلدان، ج ۱، ص ۲۲۳؛ معجم ما استعجم من اسماء البلاد والمواقع، ج ۱، ص ۱۷۳.

۴- نیاوردن نام منبع

برای شناساندن «میسان» نوشته‌اند: «من قری قهستان» (همان، ج. ۱، ص ۶۵) و هیچ منبعی نشان نداده‌اند. ظاهراً منبع، مراصد الاطلاع است (بعدادی، ج. ۳، ص ۱۲۷۳) چون در پاورقی قبل و بعد از آن، از مراصد الاطلاع استفاده کرده‌اند.

۵- توضیحی ناقص در پاورقی

موضوعی در متن آمده است به نام «الصورین». در پاورقی «الصوران» موضع بقرب المدينة شناسانده شده بدون مصدر. و توضیحی هم نداده‌اند که «صوران» تثنیه است و به صورت «الصورین» هم بکار می‌رود.^۱

۶- تطویل، سبب حذف برخی از متون

در موسوعه از رساله ذهبيه و جز آن استفاده نشده است، چرا که سبب تطویل می‌شود (حسینی قزوینی، ج. ۱، ص ۱۵)؛ و این با معنای موسوعی بودن سازگاری ندارد. ذهبيه بر اساس چاپ دار الخیام قم و تصحیح محمد مهدی نجف ۶۵ صفحه است. در موسوعه‌ای که در حجم هشت جلد ارائه شده، افزودن این تعداد صفحه چه مشکلی ایجاد می‌کرد؟ برای اینکه به ادعا بستنده نکرده باشیم، دو نمونه از اضافات بی‌حاصل و بی‌فایده را ذکر می‌کنیم:

یک. نام علما در هر حدیثی که از کتاب آن عالم نقل شده، کامل آمده که در مجموع حجمی را از کتاب گرفته است برای مثال در یک صفحه (همان، ج. ۱، ص ۸۹) دو بار آمده است: «محمد بن یعقوب الكلینی رحمه الله» یا در جایی «ابن حمزه الطوسي رحمه الله» (همان، ج. ۱، ص ۳۱۸) یا «ابو عمرو الکشی رحمه الله» (همان، ج. ۱، ص ۳۹۱؛ و ج. ۲، ص ۲۲۵) یا «ابو على الطبرسي رحمه الله» (همان، ج. ۱، ص ۲۹). همه اینها را می‌شد با تعبیری کوتاه‌تر آورد.

۱. بیینید: مراصد الاطلاع علی اسماء الامکنة و النفاع، ج. ۲، ص ۸۵۵.

دو. طولانی کردن پاورقی به شیوه‌ای غیر فنی. برای نمونه یکی از این پاورقی‌ها را با همان چینش موسوعه می‌آوریم:

الخرائج و الجرائح: ۱/۳۴۰ ح ۴، عنه البحار: ۴۹/۵۰ ح

کشف العَمَّة: ۲/۳۰۴ س ۱۰.

الصراط المستقيم: ۲/۱۹۵ ح ۳، بتفاوت.

مشارق انوار اليقين: ۹۶ س ۲۰. عنه مدينة المعاجز: ۷/۲۳۳ ح ۲۲۸۶.

الثاقب في المناقب: ۱۷۰ ح ۱۸۳. عنه مدينة المعاجز: ۷/۲۴۰ ح ۲۲۹۴.

تقدیم الحديث ايضاً في (علمہ علیہ السلام بما في الضمير) (همان، ج ۱، ص ۳۳۱)

این پاورقی در شش سطر آمده، حال آنکه می‌شد آن را در چهار سطر جا داد. حال پاورقی‌های هر صفحه را همین گونه حساب کنید تا ببینید چگونه چنین چینشی از پاورقی‌ها بر حجم کتاب افزوده است.

در پاورقی دیگر در همین صفحه این گونه آمده است:

الثاقب في المناقب: ۴۷۳ ح ۳۹۶.

يأتي الحديث بتمامه في ج ۲ رقم ۶۸۴. (همان، ج ۱، ص ۴۳۱)

این دو سطر به راحتی در یک سطر جا می‌گیرد.

بنابراین در یک صفحه، دست کم سه سطر از پاورقی‌ها کاسته می‌شود.

۷- عدم استفاده از فقه الرضا علیہ السلام

در موسوعه از فقه الرضا علیہ السلام استفاده نشده است؛ چرا که عالمان در صحت انتساب آن به امام رضا علیہ السلام اختلاف دارند. (همان، ج ۱، ص ۱۵) اگر طولانی بودن را دلیل برای عدم نقل از فقه الرضا می‌آورند، چنانکه در مورد ذهبیه آوردن، شاید موجه‌تر بود تا این که سبب نقل نکردن را اختلاف در صحت نسبت بدانیم؛ چرا که در مقدمه (همان، ج ۱، ص ۱۵) آمده است که متعرض صحت و ضعف احادیث نشده‌اند. طبعاً آرا در مورد احادیث مختلف

است. نیز برخی احادیث «من بلغ» و قاعده تسامح در ادله سنن را قبول دارند. از این رو صحت و ضعف حدیث را بر عهده خواننده دارای صلاحیت گذاشته‌اند. اگر به فقه الرضا هم از همین زاویه نگریسته می‌شد آوردن آن هیچ مشکلی نداشت و هر کس - بنابر نظر خاصی که نسبت به آن اتخاذ کرده بود - با احادیث آن تعامل می‌کرد.

۸- اشتباه در نسبت کتاب

یک. العدد القویہ لدفع المخاوف الیومیة اثر رضی الدین علی بن یوسف بن مطهر حلی برادر علامه حلی است. متأسفانه در چند مورد که از این کتاب استفاده شده، این کتاب را به علامه حلی نسبت داده‌اند^۱; البته در فهرس به درستی آمده است. (همان، ج ۸، ص ۳۶۳) دو. فرحة الغری فی تعیین قبر أمیر المؤمنین علی بن أبي طالب علیه السلام فی النجف از غیاث الدین عبدالکریم بن احمد بن موسی ابن طاووس است. وی فرزند سید احمد استاد علامه حلی و برادرزاده سید علی بن طاووس صاحب آثار متعدد در دعا نگاری است. در موسوعه، این اثر به «السید بن طاووس» نسبت داده‌اند (همان، ج ۱، ص ۱۲۹) و بر اهل فن آشکار است که هرگاه «سید بن طاووس» بدون قرینه‌ای بکار رود، به سید علی انصراف دارد. حتی ذهن به سید احمد هم که شهرتش از سید عبدالکریم فرزندش بیشتر است، منصرف نمی‌شود. مگراینکه بگوییم خواننده با دیدن پاورقی و ارجاع به فرحة الغری متوجه می‌شود.

۹- سهو در نسبت منبع

در حدیثی که منبع آن امالی شیخ صدق است نام شیخ طوسی در آغاز آن آمده است. (همان، ج ۱، ص ۱۰۸-۱۰۹)

۱. بیینید: موسوعة امام الرضا علیه السلام ، ج ۱، ۹۳، ۸۵ و ۱۱۰.

۱۰- یک دست نبودن پاورقی

معنای «المِعْوَل» را از *المعجم الوسيط* بدون ذکر صفحه آورده‌اند. (همان، ج ۱، ص ۳۶۵). ده صفحه بعد معنای همین کلمه را از *لسان العرب* ذکر کرده‌اند. (همان، ج ۱، ص ۳۷۵) و این نشان از ناهماهنگی در پاورقی هاست که بر اساس منسجمی نیست.

۱۱- الوسائل إلى المسائل

متنی بلند شامل ده مناجات با عنوان «الوسائل إلى المسائل» را از مصباح کفعی (همان، ج ۵، ص ۲۸۸) از امام رضا علیه السلام نقل کرده‌اند. کامل ترین نقل این ادعیه به صورت یکجا (ده تا) در مهج الدعوات است که آغاز آن چنین است:

عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَارِثِ التَّوْفِيقِيِّ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبِي وَكَانَ خَادِمًا لِمُحَمَّدٍ بْنِ عَلَى الْجَوَادِ عَلَيْهِ الْكَفَافُ: لَمَّا زَوَّجَ الْمَأْمُونَ أَبَا جَعْفَرِ مُحَمَّدَ بْنَ عَلَيْهِ بْنَ مُوسَى الرَّضَا عَلَيْهِ ابْنَتُه كَتَبَ إِلَيْهِ أَنْ لَكُلُّ زَوْجَةٍ صَدَاقًا مِنْ مَالِ زَوْجَهَا وَقَدْ جَعَلَ اللَّهُ أَمْوَالَنَا فِي الْآخِرَةِ مُؤْجَلَةً مَذْخُورَةً هُنَاكَ، كَمَا جَعَلَ أَمْوَالَكُمْ مُعْجَلَةً فِي الدُّنْيَا وَكُثُرَاهُنَا، وَقَدْ أَمْهَرَتُ ابْنَتَكَ الْوَسَائِلَ إِلَيَّ الْمَسَائِلَ، وَهِيَ مُنَاجَاهَ دَفَعَهَا إِلَيَّ أَبِي قَالَ: دَفَعَهَا إِلَيَّ أَبِي مُوسَى قَالَ: دَفَعَهَا إِلَيَّ جَعْفَرٌ قَالَ: دَفَعَهَا إِلَيَّ مُحَمَّدٌ أَبِي قَالَ: دَفَعَهَا إِلَيَّ الْحُسَينِ أَبِي قَالَ: دَفَعَهَا إِلَيَّ الْحَسَنُ أَخِي قَالَ: دَفَعَهَا إِلَيَّ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ بْنُ أَبِي طَالِبٍ صَ قَالَ: دَفَعَهَا إِلَيَّ رَسُولُ اللَّهِ صَ قَالَ: دَفَعَهَا إِلَيَّ جَبَرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَيَقُولُ لَكَ: هَذِهِ مَفَاتِيحُ كُنُوزِ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ فَاجْعَلْهَا وَسَائِلَكَ إِلَى مَسَائِلِكَ تَصْلِلُ إِلَى بُعْيَتِكَ وَتَتَبَحَّجُ فِي طَلَبِكَ، فَلَا تُؤْثِرْهَا فِي حَوَائِجِ الدُّنْيَا فَتَبَخَّسْ بِهَا الْحَظَّ مِنْ أَخِرَتِكَ، وَهِيَ عِشْرُونَ (كذا) وَسَائِلٌ تُطْرُقُ بِهَا أَبْوَابُ الرَّغَبَاتِ، فَفَتَحْ وَتَطَلُّبُ بِهَا الْحَاجَاتِ فَتَتَبَحَّجُ، وَهَذِهِ نَسْخَتُهَا... (ابن طاووس، ص ۲۸۸)

پس از آن سید هبة الله بن ابی محمد موسوی در *المجموع الرائق* (ص ۴۲۶) آن را بطور کامل نقل کرد؛ اما در متن آن افتادگی رخ داده است. در *المجموع الرائق* چنین آمده است:

«لَمَّا زَوَّجَ الْمَأْمُونَ عَلَيْهِ بْنَ مُوسَى الرَّضَا ابْنَتُه» و آشکار است که ام الفضل همسر امام جواد علیه السلام بود نه امام رضا علیه السلام. و از این متن، پس از کلمه المأمون «ابا جعفر محمد بن» افتاده است. نیز در *المجموع الرائق* آمده است: «وَهِيَ مُنَاجَاهَ دَفَعَهَا إِلَيَّ أَبِي مُوسَى» که

اینجا هم سقطی رخ داده و آن هم افتادگی «دفعه‌ها إلیَّ أبِي قَالَ» پس از کلمه «مناجاه» است.

پس از آن مجلسی در بخار الانوار (ج ۹۱، ص ۱۱۳) به طور کامل آن را از البد الامین و آن هم از حضرت جواد علیه السلام گزارش کرد، ولی ما هر چه در البد الامین جستجو کردیم این ادعیه را به طور کامل نیافتیم، جز دعای اول که کفعمی در البد الامین (ص ۱۶۱) و مصباح (ص ۳۹۳) از امام رضا علیه السلام نقل کرده است. البته دعاها نهم و دهم را نیز کفعمی در مصباح (ص ۴۱۵ و ۴۰۰) از حضرت رضا علیه السلام روایت کرده است.

محققان موسوعه امام جواد علیه السلام (ج ۲، ص ۴۷۶) که همان محققان موسوعه امام رضا علیه السلام هستند، همین ادعیه را به نقل از مهج الداعرات به امام جواد علیه السلام نسبت داده‌اند که درست هم همین است، زیرا امام این دعاها را مهر ام الفضل قرار داد و این زمانی بود که حضرت رضا علیه السلام به شهادت رسیده بودند.

بنا براین جز چهار دعا از این ادعیه که به امام رضا علیه السلام نسبت داده شده، سایر دعاها به امام رضا علیه السلام منسوب نیست، مگر اینکه بگوییم امام جواد علیه السلام از پدرشان حضرت رضا علیه السلام روایت کرده‌اند که اگر به چنین مبنایی پایبند شویم، باید همه احادیثی که در اسنادشان نام امامان علیهم السلام به گونه مسلسل آمده، در عداد احادیث ایشان بیاوریم. حتی بر پایه حدیثی از امام صادق که حدیث خود را حدیث پدرانشان می‌داند (کلینی، ج ۱، ص ۵۳)، می‌باشد ما در هر موسوعه‌ای از یک امام، احادیث همه امامان پیشین را بیاوریم. امید است این نکات در چاپهای بعدی اصلاح شود و بهره‌وری از این کتاب ارزشمند، افزون شود.

منابع

- ابن اثير جزري، ابوالسعادات مبارك بن محمد. *جامع الاصول في أحاديث الرسول* (تتمه، قسم التراجم). تحقيق: بشير محمد عيون، بيروت. دار الفكر.
- ابن بابويه، محمد بن علي (صدق). *علل الشرائع*. قم. داوري، ١٣٨٥.
- _____. *عيون أخبار الرضا عليه السلام*، تصحیح: مهدی لاجوردی، تهران: جهان، ١٣٧٨.
- _____. كتاب من لا يحضره القمي. تصحیح: على اکبر غفاری. قم. جامعه مدرسین، ١٤١٣.
- ابن حاتم شامي، يوسف. *الدر النظيم في مقاييس الأئمة الائمه*. قم. جامعه مدرسین، ١٤٢٠.
- ابن حمزه طوسی، محمد بن علي ابن حمزه. *الثاقب في المناقب*. تصحیح: نبیل رضا علوان، قم، انصاريان، ١٤١٩.
- ابن طاووس، سید علی بن موسی. *مهج الداعوات و منهاج العبادات*. تصحیح: ابوطالب کرماني و محمد حسن محرر. قم. دارالذخائر، ١٤١١.
- ابن فندق، علی بن زید البیهقی. *تاریخ بیهق*. تقدیم و تعلیق: محمد قزوینی. کتابفروشی فروغی، ١٣٦٣ ش.
- امین، سید محسن. *اعیان الشیعه*. بيروت. دارالتعارف للمطبوعات، ١٤٠٦ ش.
- آقابزرگ تهرانی، محمد محسن. *الذریعة إلى تصانیف الشیعه*. قم و تهران. اسماعیلیان و اسلامیه، ١٤٠٨.
- بحرانی، عبد الله بن نور الله، عوالم العلوم و المعرف و الأحوال من الآیات و الأخبار و الأقوال. تصحیح: سید محمد باقر ابطحی. قم. انتشارات مدرسه امام مهدی (عجل الله تعالیٰ فرجه الشریف)، ١٤١٣.
- بغدادی، صفی الدین عبد المؤمن بن عبد الحق بغدادی، *مراصد الاطلاع على اسماء الامکنة و البقاع*. بيروت. دار الجبل، ١٤١٢.
- بکری اندلسی، عبد الله بن عبد العزیز، معجم ما استعجم من اسماء البلاد و المواقع. بيروت. عالم الكتب، ١٤٠٣.
- جعفریان، رسول. *حيات فکری و سیاسی امامان شیعه*. قم، انصاريان، ١٣٨١ ش.
- حر عاملی، محمد بن حسن. *[تفصیل] وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه*. تحقيق: موسسه آل البيت لاحیاء التراث. قم. موسسه آل البيت عليهما السلام لاحیاء التراث، ١٤٠٩.
- حرانی، حسن بن علی بن شعبه. *تحف العقول عن آل الرسول*. تصحیح: على اکبر غفاری. قم، جامعه مدرسین، ١٤٠٤.
- حسینی جلالی، سید محمد رضا. *تذوین السنۃ الشریعه*. قم. بوستان کتاب، ١٤١٨.
- حسینی قزوینی، سید محمد و دیگران. *موسوعة الامام الرضا عليه السلام*. قم. مؤسسه تحقیقاتی ولی عصر عجل الله تعالیٰ فرجه الشریف، ١٤٢٩.

حسینی قزوینی، سید محمد و دیگران. موسوعه الامام الجواد علیه السلام. قم: مؤسسه تحقیقاتی ولی عصر عجل الله تعالیٰ فرجه الشریف، ۱۴۱۹.

حموی بغدادی، یاقوت. معجم البلان. بیروت. دار صادر، ۱۹۹۵م.

_____ . رجال الكشی (اختیار معرفة الرجال). تصحیح: حسن مصطفوی. مشهد. دانشگاه مشهد، ۱۴۰۹.

طوسی، محمد بن حسن. فهرست کتب الشیعه. تصحیح: سید عبدالعزیز طباطبایی. قم. کتابخانه محقق طباطبایی، ۱۴۲۰.

_____ . تهذیب الأحكام. تصحیح: سید حسن موسوی خرسان، تهران. اسلامیه، ۱۴۰۷.

عطاردی، عزیز الله، مستند الامام الرضا علیه السلام. مشهد. آستان قدس رضوی، ۱۴۰۶.

کنعمی، ابراهیم بن علی عاملی. المصباح (جنة الأمان الواقعية وجنة الإيمان الباقية). قم. دار الرضی (زاده‌ی)، ۱۴۰۵.

_____ . البلاء الأمین و الدرع الحصین. بیروت. اعلمی، ۱۴۱۸.

کلینی، محمد بن یعقوب. کافی. تصحیح: علی اکبر غفاری. تهران. اسلامیه، ۱۴۰۷.

مجلسی، محمد باقر. بحار الانوار الجامعة للدرر أخبار الائمه الاطهار. بیروت. دار إحياء التراث العربي، ۱۴۰۳.

موسوی، سید هبة الله بن ابی محمد الحسن، المجموع الرائق من ازهار الحدائق، تحقیق: حسین درگاهی، ۱۴۱۷.

نجاشی، احمد بن علی، رجال نجاشی (فهرست أسماء مصنفو الشیعه). تصحیح: سید موسی شبیری زنجانی. قم. جامعه مدرسین، ۱۳۶۵ش.

یسری عبد الغنی عبدالله. معجم المعاجم العربية. بیروت. دار الجیل، ۱۹۹۱/۱۴۱۱.